

TRİFON KARABEYNIKOV'UN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE XVI. YÜZYILIN SONLARINDA KUDÜS

ALTAY TAYFUN ÖZCAN*

Moskova'nın önde gelen tüccarlarından Trifon Karabeynikov (Коробейников) 1582 senesinde beraberindeki yol arkadaşlarıyla Kudüs'e gitti. Amaçları Kudüs'teki Aziz Catherine Kilisesi'nin yanına bir yapı inşa etmektir. IV. İvan'ın himayesinde gerçekleştirilen bu sefer, seyahat raporu bırakılmasıyla neticelenmiştir. Seyahate katılanlardan Trifon Karabeynikov'un anlatımıyla yazıya geçen raporda, Osmanlı hâkimiyetindeki Akdeniz dünyası ve özellikle de Orta Doğu'nun durumu açısından önemli bilgiler verilmektedir. Seyahatnamenin önemi, söz konusu dönemde bölge ile ilgili seyahatnamelerin azlığı göz önüne alınacak olursa daha da artmaktadır.

Karabeynikov'un seyahatnamesi halka ulaşmasından hemen sonra çok kıymet gördü. Öyle ki XVI. ve XVII. yüzyılda Rusya'da çok okunan eserlerden birisi oldu. Bunda eserin dini içerikli olmasının önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kudüs'ü canlı bir şekilde tasvir eden seyahatnamenin buraya gidemeyen kimselerde ruhani bir hac hissi yarattığı kuşku götürmez. Bu rağbet neticesinde Karabeynikov seyahatnamesinin birden fazla yazma kopyası ortaya çıktı. Bunlardan bazılarında bazı eklemelerin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Örnek verecek olursak ilk baskılarda seyahat İstanbul'dan başlatılırken, son zamanlarda yapılan baskılarda onların Moskova'dan itibaren ki maceralarına yer verilmiştir. Buna benzer bilgilerin metne sonradan eklendiği yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir¹. Eser matbaa baskısı olarak ilk kez 1783 senesinde yayınlandı. Bunu 1786, 1803 ve 1810 baskıları takip etti. XX. yüzyılın başına kadarki bu baskıların sayısı 36 idi ki bu rakam, eserin Rusya'da çok okunan ve üzerinde pek çok çalışma yapılmış bir eser olduğunu göstermektedir. Ancak en önemlilerinden birisi, bizim de çeviride esas aldığımız, İvan Mihailov tarafından 1826 senesinde

* Araş.Gör. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ ABD.

¹ "T. Karabeynikov mad.", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom IX, İzd. Pod. İmperatorskogo İstoriçeskiego Obşçestva, A.A. Polovtseva, Sanktpeterburg 1903, s.268.

yapılan baskıdır². Bunun yanında I.P. Saharov'un 1849 ve H.M. Laparev'in 1888'deki baskıları da kıymetlidir.

Karabeynikov ve arkadaşlarının amaçlarının buraya bir yapı inşa etmek olması, Rusya'nın ilerde takip edeceği Ortodoksluğun hamiliği iddiasının ayak sesi olarak değerlendirilebilir. Daha önceki Rus hacılar "kutsal topraklara" hac yapmak için gelmiş olmalarına karşın, onlar şahsi bir amaç güdüyorlardı. Bu farklılık elbette ki Rusya'daki siyasi ve dini anlayışların zaman içindeki farklılaşmasıyla ilgiliydi. Kudüs Hıristiyan cemaati ile Ruslar arasındaki siyasi temele sahip ilişkilerin ne zaman başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak seyahatnameden anlaşıldığı kadarıyla Kudüs'teki dini cemaat, söz konusu heyet Kudüs'e gelmeden önce Moskova'dan çeşitli bağışlar alıyor, yapıların tamiri için yardım talep ediyor, elçiler gönderiyor ve taleplerini elde etmekte başarılı oluyorlardı. Bu durum Moskova'nın, XVI. yüzyılda Türk hâkimiyetindeki Ortodoks dünyasında yardım umulacak bir güç olarak görülmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Karabeynikov'un seyahatnamesi Osmanlı hâkimiyetindeki Akdeniz ve Ortadoğudaki hayatı yansıtmaları açısından önemlidir. Seyahatnamenin ilk kısmında İstanbul ile Kudüs arasındaki yol ve duraklardan bahsedilir. Bu bilgiler kuşkusuz ki XVI. yüzyılda söz konusu yol üzerindeki istasyonları göstermesiyle kıymet arz eder³. Bu kısmın ardından Kudüs, Mısır'a giden yol üzerindeki yerleşim birimleri ile Mısır'daki bazı kentler hakkında bilgiler verilir. Söz konusu bilgiler dikkatli gözlemlere dayanmıştır. Karabeynikov'un bazen detaylara takılıp kalması ve bizim için pek de önemli olmayan mevzularla ilgili uzun uzadıya bilgiler vermesi bunun bir sonucudur. Bunlar arasından biz Kudüs ile ilgili olarak verilen bilgileri inceleyeceğiz.

Kudüs ile ilgili bilgilerin yer aldığı, seyahatnamenin II. Kısımında kentin fiziki yapısı, III. Kısımında Hıristiyanlarca kutsal sayılan Paskalya töreni, IV. Kısımında bu törenlerde diğer Hıristiyan cemaatin adetleri hakkında bir takım bilgilerle Ortodoks gelenekleri, V. Kısımında Kudüs'teki David isimli bir mabet ile ilgili bilgiler ve VI. Kısımında da kentteki kiliselerin bir listesi verilerek bunlar hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Bunlar XVI. yüzyılda Osmanlı idaresindeki Kudüs'te yaşayan Hıristiyan halkın sosyal ve dini

² H.M. Laparev, "Hojdeniye Trifona Karabeynikova", *Provoslanıy Palestinskiy Sbornik*, Tom IX, Vıp Tretiy, Sanktpeterburg 1889, LLLXXIII.

³ A.T. Özcan, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S.46/2009, ss.265-274.

hayatı ile Osmanlı yönetiminin bunlara karşı tutumunu göstermesi açısından önemlidir.

Karabeynikov'un kentin topografisine ilişkin verdiği bilgiler detaylı, fakat kolay anlaşılır değildir ve başka bir kaynaktan yardım almaksızın bir harita sunmak noktasında elverişten uzaktır. Bunun nedeni, seyyahın kentin topografisini ortaya koymak ve bu arada kentteki dini cemaatin yaşama yerlerini belirlemek değil, kentteki Hristiyanlık için kutsal yerlerin nerelerde bulunduğunu tespit ve tasvirini vermekle ilgili olmalıdır. Bizim için çok önemli olmasına rağmen seyyah, kentteki ahalinin nerelerde oturduklarıyla ilgili bilgi vermez. Ancak biz, diğer deliller ışığında Karabeynikov'un bahsetmediği bu hususları biliyoruz. Buna göre Hristiyanlar kentin kuzey batı, Müslümanlar kuzey doğu, Yahudiler güney doğu ve Ermeniler ise güney doğusunda yaşamaktaydılar. Bir de Yahudi mahallesinin batısında pek de büyük olmayıp Mağripliler tarafından iskân edilmiş küçük bir mahalle bulunuyordu⁴.

Karabeynikov'un verdiği bilgilere göre Kudüs'ün kuzey batısında bulunan Hristiyan yapılarının en önemlisi, içinde İsa'nın lahdî olduğuna inanılan bir mermerin bulunduğu ve seyyahın "İsa'nın Dirilişi Kilisesi" olarak bahsettiği Osmanlı kaynaklarında Kamame Kilisesi olarak geçen Kutsal Lahit Kilisesiydi⁵. Seyyahın verdiği bilgilerden kilisenin fiziki durumunu, iç mimarisi ve hatta bazı detay hatlarını, Osmanlı idarecilerinin de buraya çok önem verdiklerini, kilisenin önemine binaen ibadete kapalı tutulduğunu anlamak mümkündür. Osmanlı Sultanlarının Avrupa hükümdarlarına fermanlar gönderirlerken "Kutsal Lahdin Koruyucusu" olmakla övünmüş olmaları verilen önemin çarpıcı bir göstergesidir⁶. Bunun yanında kentteki diğer kiliseler ve dini mekânların çoğu da İsa'nın Dirilişi Kilisesi gibi ziyarete müsait bir durumdaydı ve kesinlikle enkaz halinde değildi. Bu durum Osmanlı idaresinin kentteki dini mekânlara saygı gösterdiklerini ve gerekli

⁴ A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.120. (Kent planı için bk. s.121.); D. Ze'evi, *XVII. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.26; Y. Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.65, No.2, Jun. 1975, ss.252-254 (Kent planı için bk. s.253)

⁵ Bu kilise gerek tarih gerekse sanat özellikleri açısından şu çalışmada incelenmiştir. R. Ousterhout, "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Scripture", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol.48, No.1, Mar. 1989, ss.66-78.

⁶ M.D. Kagan, "Legendarniy Tsikl Gramot Turetskogo Sultana k Evropeyskim Gosudaryam Publitsistiçeskoye Proizvedeniye Vtoroy Polovini XVII v.", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, red. D.S. Lihaçev, Tom. XV, Moskva-Leningrad 1958, s.226, 240, 247.

olan düzenlemeleri yerine getirdiklerini göstermektedir. Kentte ibadete açık olan kilise sayısının fazlalığı da gösterilen bu öneme işaret etmektedir.

Kentte çok büyük bir kiliseden başka on bir ilise daha bulunuyor, bunlardan sekizi ise sürekli olarak ibadete açık tutuluyordu. Ayrıca, Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı dönemlerden kalma yeraltı kiliseleri de varlığına devam ediyordu. Yine Kudüs'ten İstanbul'a, buradan da tekrar Kudüs'e getirilen ve İsa'nın gerildiğine inanılan bir çarımhın da burada bulunduğu, hiçbir şekilde Osmanlı idarecilerden gizlenmeden elde tutulduğu ve bunu rahatça ziyaret edebildikleri anlaşılmaktadır. Bundan başka Karabeynikov, hiç zorlanmadan İsa'nın başına dikenli taç konduğu yerlerde dolaşmış, hapsedildiği zindanı ziyaret edebilmiştir. İşte, Karabeynikov'un seyahatnamesinde sayılan kiliseler ve tarihi mekânların varlıklarını hiçbir kısıtlama olmaksızın devam ettirmesi ile Hıristiyanlıkla ilgili hatıraların yaşatılabilmesi, Türk idaresi altındaki Kudüs'te din hürriyetinin en geniş şekilde yaşandığını göstermektedir. Ancak bu hürriyet ortamı Osmanlı görevlilerinin sağladığı imkânlar neticesinde ortaya çıktığı bir gerçektir. Zira onlar bazı dini konularda çeşitli yasaklar ve düzenlemeleri de zorunlu kılmışlardı.

Karabeynikov'un seyahatnamesinden anladığımız kadarıyla Osmanlı idarecileri kentteki ibadete ilgili bazı hususlarda sınırlamalar getirmişlerdi. Bununla ilgili ilk bilgi, kentteki en büyük kilisenin boyu ile ilgilidir. Seyyahımızın verdiği bilgiye göre kilisenin yüksekliği 70 sajen, yani yaklaşık 150 metreydi ve Hıristiyanlar tavan kısmının tamamlanması için Osmanlılar'dan izin alamıyorlardı. Karabeynikov bunun nedeni ile ilgili bilgi vermemektedir. Bu, kilise boyunun cami boyunu geçmemesine gösterilen özenle ilgili olsa gerektir. Yapılardaki uzunlukla ilgili bir diğer yasaklama ise, Mihail Kilisesi'nde Osmanlı görevlilerinde yıkılmış sütunla ilgilidir. Onlar Karabeynikov'un verdiği bilgiye göre buranın tamiri için, 1552 senesinde Rus Çarı'ndan "sadaka" almışlarsa da⁷, bunun başarılması için Sultana başvurmuşlar ve o da buranın Sancak Beyi'ne bir ferman yazarak sütunun tamirini emretmiştir. Bu ferman sayesinde sütunun tamirine başlanmış, ancak Sancak Beyi'nin girişimleri neticesinde yeniden yıkılmıştır. Seyyah bundan sonra efsaneyle karışık bir şekilde Sancak Beyi'nin azizler tarafından cezalandırılmasından bahseder. Bu efsanevi bilgiler bizim için önemi

⁷ Buna dair bir başka bilgi de 1561 senesinde Kıbrıs Piskoposu "Damaskin" ile IV. İvan arasında var olduğunu öğrendiğimiz ilişkidir. Rus kaynaklarından öğrendiğimiz bu bilgiler Rus kilisesinin ve dolayısıyla Çar'ın Akdeniz ve Orta Doğu'da etkili olduğunu göstermektedir. Bu temas için bk. O.A. Belobrova, "Skazanie 'O Kipr'skom Ostrove' Neizvestnyy Literaturnyy Pamyatnik XVII v.", *Trudy Otdel Drevnerusskoy Literatury*, red. Ya. S. Lur'e, Tom. XVIII, Moskva-Leningrad 1962, s.311.

haiz değildir. Ancak Sultan'ın izin vermesiyle hasarın onarımına başlanması ve buna karşı olan Sancak Beyi'nin de bunu yıktırtması, Kudüs'teki kiliselerin tamiri işinde Osmanlı idarecilerinin mutlak yetkilerinin olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlılar Kudüs'teki törenlerle ilgili düzenlemelerde de bulunmuşlardır. Karabeynikov'un verdiği bilgiye göre ahalinin kentin en büyük kilisesi olan İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne girmesi de yine Osmanlı idarecilerin iznine tabi idi. Dahası buraya giriş ancak önemli dini günlerde yapılabiliyor ve kentin komutanı ve patriğin de katıldığı bir törenin ardından kilise kapıları açılıyordu. Karabeynikov tören esnasında büyük bir kalabalığın toplandığını bildiriyor. Bu bilgi, söz konusu törenin ahali tarafından önemli bir etkinlik olarak görüldüğünü göstermektedir. Seyyahımızın verdiği bilgiye göre herkesin hazır olmasından sonra Osmanlı görevlileri buraya geliyor, kapının üstündeki kilidi ve mühürü açıyorlar, ardından giriş başlıyordu. Karabeynikov içeri girenlerden vergi alındığını ve buna karşılık "bilet" verildiğini ifade etmektedir. Biletin neye benzediğini ifade etmiyorsa da vergi manasına gelen "poşlinin varlığı ödemeyi belirmektedir" ifadesi bunun cismi bir şey olduğunu göstermektedir. Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki törenlere katılmış bir başka seyyah olan Simeon da ücret karşılığında bilet verildiği ve bunun, kiliseye girerken görevlilere verildiğinden bahsetmektedir⁸. Seyyahımız içeri girme karşılığında ahalden 4 Macar veya 10 altın paranın alındığını ifade etmektedir. O. Peri, XVI. yüzyılın ortalarında Kudüs'ü ziyaret eden Hıristiyan hacılardan toplanan vergi kalemlerini bir Osmanlı kaydına dayanarak ortaya koymuştur. Söz konusu belgede, burayı ziyaret edenlerden resm-i kumame⁹ olarak adlandırıldığı anlaşılan verginin standart olarak toplanmadığı, farklı bölgelerden gelen kimselerin farklı miktarlarda vergiler ödemelerinin buyrulduğu anlaşılmaktadır. Bunların en yüksekini 7 florin vermek zorunda olan Latinler üstleniyor, Gürcistan ve Etyopya'dan gelenler ise herhangi bir para ödemiyorlardı¹⁰. Karabeynikov'un ifade ettiği 4 Macar parası veya 10 altın para, 7 florin karşılığı bir miktar olsa gerektir. Zira XVI. yüzyılın sonlarında resm-i kumame daha çok florin üzerinden toplanmıştır¹¹. Ancak kesin olan husus Osmanlı idaresinin bu işten önemli bir meblağ vergi elde etmiş olmasıdır. Öyle ki, Karabeynikov verginin yükseklğine vurgu yapar. Bu gözlem, Osmanlı kayıtlarından da doğrulanmak-

⁸ O. Peri, *Christianity Under Islam in Jerusalem*, Brill Publ., Leiden-Bsoton-Köln 2001, s.173.

⁹ a.g.e., s.165.

¹⁰ a.g.e., s.162-164.

¹¹ a.g.e., s.167.

tadır. O. Peri'nin yaptığı çalışmalara göre resm-i kumame adıyla geçen söz konusu kilisenin ziyareti vergisi XVII. yüzyıl Kudüs gelirlerin %13'ünü oluşturuyordu¹².

Kutsal Lahit Kilisesi'ndeki tören Osmanlı idarecilerinin iznine tabi olmakla birlikte bu durum ahaliye dini baskı yapıldığı manasına gelmemektedir. Bu raporda Osmanlı idarecilerinin ahaliye eziyet ettiklerine dair hiçbir bilgi verilmemesinden anlaşılmaktadır. Dahası ahali, ziyaretin tamamlanmasını müteakip tekrar Kiliseyi ziyaret etmek istediklerinde kent yöneticisi halkın isteğini zorla bastırmak yoluna gitmemiş, aksine Kilisenin mührünü tekrar açarak isteklerini yerine getirmelerine müsaade etmiştir. Kentte XVII. yüzyılda A. Raymond'un ifadesiyle "kent'in savunma gereksinimi aşan" 100'ü yeniçeri, 300 Osmanlı askerinin olduğu göz önüne alınacak olursa¹³ Osmanlı idaresinin buradaki hadiseleri kolaylıkla bastırabileceği düşünülebilir. Bu serbestlik kuşkusuz ki, Osmanlı idaresinin Kudüs'teki dini hareketlere hoşgörülle yaklaşmış olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı idarecilerinin Kudüs Patriğine saygı gösterdikleri de dikkati çeken bir başka husustur. Osmanlı idaresi ile buradaki Patriklik arasındaki ilişkilerin, İstanbul'un ele geçirilmesinden hemen sonra başladığı bilinmektedir. Dahası bu temas bizzat Kudüs Patriği'nin başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Dostane geçen ziyaretin neticesinde Patriğe bir ferman verilerek ülkesine gönderilmiştir¹⁴. Bu temas neticesinde Kudüs Patrikliği doğrudan İstanbul Patrikliğine bağlı hale getirilmiştir¹⁵. Bu şekilde başlayan iyi ilişkilerin XVI. yüzyılda da devam ettiği Karabeynikov'un seyahatnamesinden anlaşılmaktadır. Özellikle kentteki törenlerde Patrik hiçbir şekilde Osmanlı idarecilerinin altında ezilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmamakta, aksine bir takım hususlar hariç tutulacak olursa son derece serbest bir şekilde dini töreni idare edebilme selayetine sahip bir kişi görüntüsü çizmektedir.

Karabeynikov buradaki diğer Hıristiyan cemaatin geleneklerine de değinmektedir. Onlar da Ortodokslara benzer törenler yapmaktadır. Bu cemaatin törenleri de Ortodokslarınki gibi tertipli ve "ritüel" tarzda geçmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ancak seyyah onlar arasından sadece Ermenilerin törenlerinin karmaşa içinde geçtiğine işaret eder.

¹² *a.g.e.*, s.189.

¹³ A. Raymond, *a.g.e.*, s.39.

¹⁴ Bu ziyaret için bk. R.S. Hattox, "Mehmet the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No.90, 2000, ss.107-110.

¹⁵ Hattox, *a.g.m.*, s.113, 116, 117.

Tüm bu bilgiler ışığında, XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı idaresi altındaki Kudüs'te hoşgörünün ve refahın egemen olduğunu söyleyebiliriz. Bu hoşgörünün temelinde de kuşkusuz ki ananevi Türk idaresinin etkisi vardır. Zira, Türklerle ilgili hemen her dilden kayıtlarda Türklerin dinî hoşgörüyü genel bir kültür olarak muhafaza ettikleri açık şekilde teşhis edilmektedir.

Biz bu dönem ve coğrafya ile uğraşmamakla birlikte Türk ve Batı âleminde bilinmeyen bu seyahatnamede geçen bilgileri çevirmeye karar verdik. Bu çeviride İvan Mihailov'un 1826'daki neşrine bağlı kaldık¹⁶. Çalışmamızın Osmanlı dönemi Orta Doğusu üzerine çalışmalar yapan araştırmacılara katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

METİN

KISIM II

Aziz Kent Kudüs'ün Tasviri

Kudüs kenti doğuda, Sion dağı (eteklerinde) kuruludur ve üç verst(lik bir sur ile) çevrelenmiştir. Haç şeklinde dört köşesi vardır ki ilki güney diğeri ise kuzey, üçüncüsü doğu, dördüncüsü ise batıya doğrudur. Kentin güney ve doğu köşesi Ağlama Duvarı'ndan başlar. Batı ve kuzey (tarafı) dağda sona erer. Kentin sabah kısmında, (yani) güneyinde Azizlerin Azizi ismini taşıyan Solomon Tapınağı kalıntıları vardır. Buranın altında Muhammedî'lerin ibadet yerleri vardır. Solomon tapınağının yakınında büyük bir geçit vardır ki oslyattaki¹⁷ İsa'ya gider. Duvarın içinin karşısındaki köşede bir çukurda Siloam banyosu¹⁸ vardır. Kuzey köşesinde, kentin içinde İsa'nın Dirilişi (isminde) çok büyük bir kilise vardır ki 70 sajen uzunluğunda, 50 sajen genişliğindedir. Bunun üst kısmı Türklerin yıkmaları (=hasar vermeleri) nedeniyle eksiktir ki halline izin vermemektedirler. Kilisenin süslemelerine gelince: duvarın dışı mermerle ve noktalı plakalarla kaplı, duvarın içinde ise zamanın portrelerinden daha enfes resimler vardır. Kilisenin içinde Çariçe Eleni'nin bağlı olduğu (ve) efendiler Yosif ile Nikodi'nin yattıkları 95 karış boyunda ve 5 (karış) uzunluğunda beyaz mermerden yapılmış lahit vardır. Bu kutsal yere giriş taştandır, Türk komutanının izni

¹⁶ *Putestvoïve Moskovskago Kuptsa Trifona Karabeykova vo Yarusalim, Egipet i k Sinayskiy Gore, sostavlen: İvan Mihailov, V Tipografi P. Kuznetsova, Moskva 1826.*

¹⁷ Oslyat kelimesinin ne manaya geldiğini tespit edemedik.

¹⁸ Metni Slavcadan aktaran Mihailov'un ifadesine göre bu suyun isminin İbranice manası "tatlı"dr. Buna göre "Tatlı Banyo", "Tatlı Su" olarak anlaşılmalıdır.

olmaksızın halk (buraya) giremez. Angelos tarafından dört lambaya dolan yağın daima yandığı yerde bulunan efendinin mezarı için gönderilmiş taşın oradaki girişin önü geniş olmayan bir sınırla inşa edilmiştir. Mezarın altında efendiler tarafından ikiye ayrılmış set yapılmıştır ve içi mermerlidir, bunun üstünde bir mermerden, aynen Tanrı'nın hizmetindeki Bulgarlardan gelen tahtın inşa edildiği yerdeki gibi yüksek bir yer (Терема¹⁹) yapılmıştır. Bunun sağında yedi köşede aynı lahitler görünür ki mermer plaklarla kaplı, yedi damga mühürlü ve bilerek açılmış sondaj deliğine sahip kürsünün üst tarafındaki duvara eklenmişlerdir. Lahitlerin önünde 43 gaz lambasında (zeytin) yağ(ı) daima yanar, her nasıl oluyorsa lambalardan hiçbirisinde ateş sönmez; sonra talep edilen yağın taksimi için yaşlıları kasten gönderirler. Lahdin çevresinde mermerden yapılmış bir küre vardır. Bunun köşesinden 6 sajen uzaklıkta küçük (bir) İsa'nın Dirilişi Kilisesi vardır ki buraya Kudüslü ve Grek Patrikler hizmet etmeye gelirler; bu Kilise üç sajenlik bir yüksekliğe sahiptir, çevresi ise beş (sajendir). Gece ortası tarafının aşağısında, İsa'nın Dirilişi sunağının arkasında Yahudilerin (İsa'yı) dikenli taçla hicvettikleri yerde taht bulunmaktadır. Bu tahttan uzak olmayan bir yerde iki farklı (taht) daha bulunur ki bunlardan birisi efendinin giysisini²⁰ kadere fırlattıkları yerin civarındaki yerde, diğeri ise onu (hayattan) ayırdıkları yerdedir. Altı sajen geride Meryem'in İsa'nın ızdırabından ağladığı yerde (de) bir taht kuruludur; bu tahtların hepsinin önünde zeytinyağı dolu gaz lambaları asılıdır ve daimi surette yanar. Batıdaki tarafta beş sajen geride Yahudilerin İsa'yı kapattıkları zindan bulunmaktadır; bu kutsal yerde sıkıntısız bir şekilde ibadet edebilmek için üç adım taşlık merdivenden gidilir, burada asla sönmeden yanan dört lamba vardır. Bu zindandan on sajen ileride zamanında İsa'nın ızdırabından havarilerinin yakardıkları bir yer vardır. Güney kısmında, İsa'nın Dirilişi kilisesinde üç sajen ileride beyaz mermerden yapılmış bir heykel vardır ki İsa ile ilişkilidir ve bunun bir kısmı İstanbul'da Meryem Ana kilisesinde, bir kısmı ise Roma'da Aziz Apastopol Petr kilisesindedir. Bu heykelin yakınlarında taştan bir merdiven vardır ve iki yüz sajen uzunluğuna yükselir, Lobn yerine çıkar. Bu doğudaki yerdeki merdivenden İsa'nın Dirilişi sunağının arkasında kapı vardır, mağaranın derinliğine uzanır ve 300 adımlık taştan merdiven vardır; bu mağaranın içinde Çar Konstantin ve annesi Elena adına bir kilise vardır ve içini yanan

¹⁹ Terema kelimesi için bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Tretiy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1912, s.950.

²⁰ Burada İsa'nın kastedildiğine şüphe yoktur. Ancak onun öldürülmesinin bu şekilde ifade edilmesi herhalde kendisine saygısızlık yapmamak gibi bir nedenden ileri geliyor olsa gerektir.

üç lamba aydınlatır. Bu kilisenin arkasında farklı bir mağara vardır ki yedi taştan merdivene sahiptir. Bu mağarada kurtarıcının (=İsa) ve iki hırsızın çarmıha gerildiği haç bulunmaktadır; bu mağarayı yanan altı lamba aydınlatmaktadır ki bunlardan birisi Katolikler tarafından yapılmıştır. İlk mağaranın yüzeyine çıkınca sağında İsa'nın Dirilişi Şapeli vardır ki 300 taştan merdiveni vardır, Yahudilerin İsa'yı çarmıha geldikleri ve artık Lobn ve Kranie yeri²¹ olarak anılan Galgaf dağına doğru gider. Galgaf dağının altında çok büyük bir kilise inşa edilmiştir ve Melhisedekov'un lahtini de barındırmaktadır; bu kiliseden Galgaf dağı görülebilir. (Bu kilise) Yahudilerin bir ordusunun İsa'nın üzerine yürütmesi ve onun katıksız ruhunu gördüklerinde inşa edilmiştir, (ki onlar) sınıra girdiler ve sonunda hiçbir iz bırakmadan dağda gözden kayboldular. Bir süre sonra (dağın) genişliği iki verşka²² arttı. Buraya bir haç yaptılar. Bu yerde dağın içine bir sajenlik bir oyuk açtılar ve (içini) gümüşle kapladılar. Güneyindeki aynı dağda İsa'nın, oğlu İsak'ı feda etmesini emrettiği ve onun da (İsak'ı) zeytin ağacına bağlı halde ona getiren Avraam'ın yeri olan bir mekân vardır. Dağın eteğinde Haçla Kurtulmuş²³ Kilisesi inşa edilmiştir ve Yusuf, Efendinin temiz cesedini buraya yerleştirmiş, (onu) mermer bir plakaya koymuştur, mezarı görmeye gelenler bunun önünde günah çıkarmaya gelen halkın getirdiği sekiz lambanın asılı olduğunu (görürler). Kilise Çar Konstantin ve annesi Eleni tarafından dört surla çevrelenmiştir ki bunlar arasında(ki mesafe) 800 adımdır; bu kiliselerde, kilise mensuplarının uyacakları kurallar²⁴ Patrik tarafından konmuştur. Diğer dine sahip olanlar²⁵ burada kalmaya kalkışamazlar, çünkü onlar kendi kiliselerine sahiptirler ki (bunlar) Büyük Kilisenin duvarına eklenmiştir. Diğer dine sahip olanlar²⁶ da Kudüs'ün sakinleridir ki şunlar da vardır: Latinler, Habeşiler, Kıptiler²⁷, Nasturiler²⁸, Er-

²¹ Bu yer isimlerini tespit edemedik.

²² Eski Rus ölçü sisteminde bir birim. Yaklaşık 4,4, 4,5 metre gibi bir miktar.

²³ Aslında tam bir mana veremedik. Metinde "Tserkov Snyaziya so Kresta" olarak geçmektedir.

²⁴ Liturgiy kilimesi için bk. Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka, sostavleniy F.Mikloşç, A.H. Vostokov, Ya.I. Berednikov, I.S. Koçetov, Izdaniye A.S. Suvorin, Sanktpeterburg, 1899, s.367.

²⁵ İnoverts kelimesi için bk. Mikloşç, s.285.

²⁶ Burada Latinlerle diğer Doğu Hıristiyanlığı açık şekilde Ortodoksluktan ayırıyor ki son derece dikkat çekicidir.

²⁷ Araplaşmış ancak Hıristiyanlığı benimseyen ve eski Mısır ahalisinin torunları olan halktır. XIII. yüzyılda Fatimilere sadık kalmakla rahat bir hayat yaşadılar. Onlarla ilgili olarak bk. F. Micheau, "Eastern Christianity (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *Cambridge History of Christianity*, Vol.5, ed. Michael Angold, Cambridge University Press 2007, s.376 (vd.); Jean Richard, "The Eastern Churches", *The New Cambridge Medieval History*, Vol.IV, Part I, ed. D. Luscombe, J. Riley-Smith, Cambridge University Press, 2006, s.593-595.

meniler, Yakopitler²⁹, Tevritler, Maronitler³⁰, Asfanlar, Araplar, Sivirianlar, Dioskopitler ve daha başkalarıdır. İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne gitmek için iki kapı vardır. Bunlardan ilkinden tüm halk girebilir, diğeri ise Türk sultanının emriyle kilitli ve mühürlüdür, tüm Hıristiyanların ismi için, Efendinin lahdini selamlamak için kiliseye gelmek isteyenler altın para olarak poşlin³¹ öderler. Bu kapıda altı mermer masa vardır, bunların üçünde koyu yeşil renkli arduaz kaplama vardır. Bu masaların arasında kilise duvarına eklenmiş yükseltilmiş bir yer vardır ki altundan (yapılma) resimlerle çevrelenmiştir, anlatıldığına göre Çariçe Elena bu yükseltilmiş yerde Yahudileri yargılamıştır.

²⁸ Çokça bilinen bir Kilise olan Nesturi kilisesi özellikle Musul ve Kerkük gibi yerlerde faaliyet gösterdi ve İran'da da etkili oldu. Ancak misyoner ruhlu bir kilise olan Nesturi kilisesine mensup olanlar Çin'e kadar uzandılar ve aralarında Türkler de olmakla pek çok kimseyi bu Kilisenin içine çekebildiler. Dahası bu "misyon" Cengiz Han öncesi Moğolistan'da da etkili olmuştur. XI. yüzyılın başında Karaitler onların misyonerlerinin telkinleriyle Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Bu süreç Cengiz Han ve sonrasındaki Hanlar zamanında da devam etmiştir. Öyle ki Moğollar arasında Hıristiyanlığı benimseyenler içinde Nesturi Kilisesine bağlı kalanların sayısı diğer kiliselerden her zaman üstün olmuştur. Yine Moğolların da katkısıyla Çin'e kadar girdiler ve burada Hıristiyanlığın ortaya çıkışında etkin oldular. Onlar XII. yüzyılda Şam'da metropolitik ve Kudüs'te Piskoposluk makamıyla temsil ediliyorlardı. Geniş bir coğrafyada etkin olmakla beraber Jakobitler haricinde diğer Hıristiyan cemaatlarıyla temasta bulunmamışlardır. Nesturilerle ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.378, 379, 387 (vd); Richard, a.g.e., s.583, 585, 586.

²⁹ Yakobit Kilisesine bağlı olanlara verilen isimdir. İsimlerini kilisenin kurucusu VI. yüzyılda Edessa piskoposu Jacob Baradaeus'tan alırlar. Özellikle Kuzey Suriye'de güçlü bir kiliseydi. Fakat İslam ve Bizans arasında güçleri zaman içinde eridi. Ancak yine de varlıklarını devam ettirebildiler. Özellikle Sudan ve Etyopya'da güçlerini bir süre daha devam ettirdiler. Onlarla ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.377; Richard, a.g.m., s.568, 579.

³⁰ Haçlı seferinden önceki varlıkları ile ilgili bildiklerimiz azdır. Hatta bazı bilim adamları onların varlıklarını reddetmektedirler. Ancak bu bilim adamlarının aksine, kilisenin varlığı elde bulunan kesin delillerle sabittir. Kilise ismini VII. yüzyılın sonunda yaşamış bir din adamı olan John Maron'dan almıştır. XI. yüzyılda özellikle Antakya taraflarında gösterdiler ve buranın Patriği V. John ile anlaşma yaptılar. Bundan sonra özellikle Lübnan taraflarında etkili oldular. XII. yüzyılda Kıbrıs'ta da kiliseleri bulunuyordu. Onlarla ilgili olarak bk. Micheau, a.g.m., s.377; Richard, a.g.e., s.590, 591.

³¹ Poşlin kelimesinin ne manaya geldiği başlı başına bir makale konusudur. Eski Rusça metinlerde Poşlin kelimesi daha çok eski gelenek ve uygulama ile geleneksel zorunluluk gibi manalara gelmektedir. İ.İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennım Pamyatnikam*, Tom Vtoroy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1902, s.1335, 1336. Ancak Moğollar çağında yazılmış bazı varlıklarda poşlin kelimesinin vergi manasına da geldiği dikkati çekmektedir. Bu esas özellikle Schurmann'ın Moğol vergi sistemi ile ilgili incelemesinde son derece ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Schurmann bu incelemesinde Poşlin kelimesinin Moğolca Yasak manasına geldiğini tespit etmiş, yasak kelimesinin mali yükümlülükler manasını da içermesinden hareketle Poşlin'in vergi anlamında da kullanıldığını tespit etmiştir. Bu konuda bk. H.F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.3/4, Dec. 1956, s.349, 350.

KISIM III

Kudüs'te Büyük Cumartesi Gününde Olanlar ve Tören Üzerine

İsa'nın Dirilişi Arifesi'nde Patrik ve onunla olan diğerleri Büyük Kili-se'nin kapısına gelirler; Patrik, kapılarının önünde Yeniçeri komutanı ve Efendinin lahdini görmek için ayrı ülkelerden gelmiş olan büyük bir kalabalığın arasında durur. Biraz zaman geçince, anahtar ve mühür getiren Türkler gelirler, bir süre sonra kilise kapılarını açarlar, sonra Patrik vergi vermeyen (=verilmeyen) İkonlarla İsa'nın Dirilişi Kilisesi'ne içine girer. Bundan sonra artık son kısma geçilir ve Hıristiyanlardan Türkler kişi başına poşlin toplarlar ki bu, Katolikliğe sapsmış 4 Ugor (=Macar) altın parası, (veya) on altın paradır, bu şekilde olanlar (=parayı ödeyenler) için bilet verirler, poşlinlerin varlığı ödemeyi belli eder. Fakat kendi istifadeleri süresince olan bu (şeyler) Türklerin soygunculuğu neticesinde olmuştur, (onlar aslında) bu vergiyi toplayamazlar; Türkler kiliseye giremezler, fakat sadece kilisenin küçük penceresinden içinde bulunanları görmelerine izin verilir. Bu yüzden yaşananlar, bunun (=kuralın) yokluğundan ileri gelmektedir. Niçin onlar zayıf temelli³² ayrı yolu kabul ederler? Aksine (onlar) dine sahip olanların zorluklarına kalkışmışlardır, kendi acı durumları için acı içinde gözyaşı dökmek ihtiyacı duyarlar. Efendinin lahdini selamlamak ve ilahi ateşi görmek isteyenler arasında Grekler, Suriyeliler, Sırplar, Gürcüler³³, Ruslar ve Valahlar vardır. Ve sonra Patrik kilisenin içine girdiği ve duvara yaklaştığında, meleklerin (üzerine) düştüğü Efendinin lahdini selamlar ve onun yanına yanaşır ve Efendinin lahdine gider; sonra diğer insanlar büyük bir heyecan ve din adamı hissi içinde kurtarıcının taşına dokunurlar, günahkâr olan herkes kendini (Efendinin lahdine) sunar, iyiliksever Tanrının (=İsa'nın) resmini (=ikonunu) öperek mükâfatlanırlar. Sonra Sancak Beyi³⁴ pek çok Yeniçeriyle kiliseye gelir, kilisedeki lambaları rahatsız etmekle kalmazlar, ayrıca Efendinin lahdinin de bulunduğu kilisenin kendisini de rahatsız ederler, (kapısını) mühürlerler ve (buraya) muhafız dikerler. Ve biraz sonra (kilisede bulunan) herkes Patrik ve diğer Hıristiyanların evlerine (gitmelerinden) sonra ateşin söndürüleceğini, bundan sonra efendinin me-

³² Bizim "zayıf temelli" olarak çevirdiğimiz ifade aslında "mukavva çatılı" olarak ifade edilmiştir. Ancak burada bir benzetme yapılmakta ve İslam'ın zayıf bir inanç olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle biz bunu zayıf temelli olarak vermekte sakınca duymadık.

³³ İverliler olarak ifade edilmiştir. İver Gürcistan'ın eski ismi olarak karşımıza çıkar.

³⁴ Bu kişiden sadece Sançak olarak bahsedilir. Ancak parantez içinde Türk görevli denir. Biz burada verilen bilgileri bu şekilde ifade yerine, Sancak Beyi olarak vermenin daha doğru olduğuna karar verdik.

zarını ziyaret etmek için birisinin gitmemesine kadar (ateşin) olmayacağını öğrenirler, bu esnada Patrik bütün İsa'ya inanlara bu ateşi dağıtır ve bu ateşi tüm bir sonraki sene korumalarını telkin eder. Bu arada Patrik Hıristiyanlarla küçük olan İsa'nın Dirilişi Kilisesi görevlilerinin örfi olarak uyacak oluklarını ileri sürdüğü kurallar için ayrımı gözyaşlarıyla kaldırdı, Tanrının ilahi bayrağını bekledi. Bu esnadan geceye kadar yukarda bahsettiğimiz (ibadete) açık kilisede beraberce tıpkı güneş gibi aydınlatan ateşi seyredeler, ve bunun ışığı Haçın üzerinde kalır. Patrik bu parılının Tanrıya hizmet edenlerin bayrağı olduğunu söyler ve İncili, Haçı ve sönmeyen ışığı eline alır ve doğu kapısından efendinin lahdi (tarafındaki) heykele sütuna gider. Patriğin arkasından Hıristiyan ikonları ve piskoposlar giderler ve onları da daha başkaları (takip eder), ve efendinin lahdini selamlamak isterler; bunun arkasından Ermeniler, Habeşiler, Marunlar, Nesturiler ve daha başka din adamlarıyla birlikte Ermeni Men'ine, ki din adamıdır, giderler. Böylece Patrik, efendinin lahdi engeline varırlar ve burada üç kez yüksek sesle şu şüri okurlar: *Bugün duvara şikâyet ediyoruz; diğer Hıristiyanlar da takip ederler: Efendi! Senin hayırseverliğinden dolayı gör ve yalnız bırakma.* Bu arada Sancak Beyi ve emir verdiği Yeniçeriler gelirler ve mührü kaldırırlar ve efendinin lahdinin bulunduğu kilisenin kilidi açarlar. Ve kısa süre sonra bu kapılar açılır, sonra Patrikle beraber olan bütün Hıristiyanlar hayırsever Tanrıyı (=İsa'yı) ziyaret ederler ve ateşe doğru yürürler ki mermer plakayı ayrı ayrı pek çok renkle görünür hale getirirler, (hatta bunlar) bunun gibi en doğu tarafları çevresini de görünür hale getirecek şekilde aydınlatırlar, bu yüzden Hıristiyanlar ve içini döken soyundan gelenler Tanrının (=İsa'nın) gözyaşlarını görürler. Bu esnada Efendinin lahdine yaklaşıldığında elinde yanan ışık olmayan tek kişi Patriktir; sonra ziyaretçilerin hepsi hayrete düşerler, ilk önce dine bağlı kişiler tarafından lahdin üstünde asılı bir lamba yakılır, (sonra diğer) yedi lamba Patrik tarafından korunan ateşle yakılır. Onların yakılmasıyla Patrik, Efendinin mezarının yakınlarından ayrılır ve ayrı bir yerde durur, burada bulunanlar için (ilahi) okur, ateşi Hıristiyanlar (arasında) paylaşır; (bu esnada) kilisede bulunan ve Patrik'ten bunu alan herkes bütün lambaları yakarlar, sonra köşedekileri (yakarlar); sonra kendi evlerine dönerler, bir sonraki senenin tamamında bunu (=ateşi) korurlar. Önce Patrik tarafından korunan ateş elinde olmayan Hıristiyanlara dağıtılır; buna bu zamana kadar sahip olmayanlar böylelikle ateşe sahip olurlar, Herkes buna sahip olduğunda dini bütünlüğe sahip olur. Başka dine sahip olan diğerleri de (=diğer Hıristiyan cemaat) bu ilahi ateşi Hıristiyan lambalarından alırlar ve kendilerinininkileri yakarlar. Fakat Patrik, sadece ateşe sahip değil, aynı zamanda bunu yapan (=dağıtan) kişidir, ancak onlarla

(ateşin) dolaşımını (=paylaşımını) kaldırmıştır. Sonra Patrik ateşi paylaşır, biraz sonra gönderilmiş sayısız kalabalık halk bütün kutsal alanlara yayılır, Tanrıya verdiklerinden ötürü şükreder, ikinci gece İsa'nın Dirilişi Kilise-si'nde Tanrıya hizmet kurallarını öğrenirler, Patrik ve diğer Hıristiyanlarla kilisede ekilmesi tamamlanması üzerine suyla karıştırılmış bazı ekmek ve şarabın tadına bakılır. Sonra Büyük Cumartesi gününde bulunan ve törene katılanlar Azizlerin yaşam ve icraatları öğretilerini öğrenirler.

KISIM IV

Başka Dine Sahip Olanlar Arasında Büyük Cumartesi Gününde Olanlar ve Törenler Üzerine ve Daha Başka Hatıralar

Hıristiyan Patriği Büyük Cumartesi gününde töreni icra ederken, diğer dine sahip olan Ermeni, Aryani ve onlar gibi olan diğerlerinin her birisi kendi kabul ettikleri gelenekleri şu şekilde yaparlar: Ermeniler ilk önce kendi dini merkezlerine giderler ve (buraya) birbirinden farklı (=karma-karışık) bir şekilde dalıp karmaşa çıkarırlar; Onları önünde Papa (=en yüksek din adamları) gider ve küçük bir çan çalar, (diğer) din adamları ise dini merkezin önüne giderler. Böylece tören yapılır. Aryaniler de aynı tören (gelenegine) sahiptirler; fakat Habeşiler Efendinin lahdi çevresine giderler ve dört büyük elmas pırlantısıyla bulunurlar (?), diğerleri dans ederler, daha başkaları nazla ökçeleriyle geriye giderler. Kıptiler ise, Efendinin lahdi çevresi sınırlarına giderler ve kendi gözlerimle korkunçluğu (gördüm ki), demir plakaya veya taşa saldırırlar. Aynı şekilde diğer halklar kendi geleneklerine göre kendi törenlerini ifa ederler. Bu halkların töreni bittiğinde Hıristiyan Patriği gün ışığı yükselmeden önce, din adamı giysisini giyer ve güzel kokuyu kilisede alır, hayat verici haçı elde eder ve (onu) ayrılmış yere koyar, üç kere tekrarlayarak (şöyle) söyler: *İsa diril!* Onlar ve halk da tekrarlar. Sonra sabah (ışıkları) başlar, bununla birlikte tüm Hıristiyan kiliselerinde başlar. Sabahın son bulması ve tören zamanının gelip çatması üzerine Patrik Tanrıya hizmet kurallarını tespit etmeye başlar, Hıristiyanları festival dolaşısıyla tebrik eder ve sonrasında), kendi hüccesine çekilir. Halk ise memnuniyetini ve neşesini gösterir, fakat bu sadece ruhsaldır, bu aziz hafta boyunca arkadaşça konuşurlar ve kutsal yöne yürürler; hatadan kendilerini; kutsal şeylere saygısızlıktan ruhu korurlar, güvenilir Tanrının verdiklerine saygı duyarlar. Patrik de kiliseden kendi şanına göre kara papaz elbisesi (içinde) kalır, büyük kilisenin kapısı civarındaki sütunda bulunan Patriklik görevlileri olan din adamları ve görevliler³⁵ bunun için tüm hafta boyunca

³⁵ Ponomar kelimesi için bk. Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka, s.604.

Tanrıya hizmet kurallarında ara vermeksizin hareket ederler. Patriğin İsa'nın Dirilişi Kilisesi'nden çıkışı üzerine Türkler (kapıyı) kapatır ve mühürler ve hiç kimseyi içerde bırakmazlar.

Patriklik hücresi büyük kilisenin duvarı sınırındadır ve Solomon tapınağının taklidi olan bu yerde halk daimi surette doludur ve Efendinin lahtını selamlamak için gelirler. İsa'nın Dirilişi Kilisesi'nin çıkışında sağ yönde, dört mermer ayak üzerinde yüksek bir çan yapılmıştır ki üç kilisenin yakınında inşa edilmiştir. İlk ortada İsa'nın Dirilişi (Kilisesi), ikincisi sağ tarafta Tanrı'nın (= İsa'nın) Kardeşi Yakova (Kilisesi), üçüncüsü ise solda 40 Şehit (kilisesi)tir. (Patrik) Bu kiliselere Tanrıya hizmet kurallarını belirlemek ve tespit etmek için her zaman gelir. Büyük Kilisenin sol tarafında, buranın sınırında Efendi meleğin Avraam'a oğlu İsak'ı kendini feda etmesi için getirmesini emrettiği yer vardır. Buradan uzakta zindan bulunur. Bu zindandan Doğu tarafına gidilir ki Bilge Çar Solomon tarafından 46 senede inşa edilen Azizlerin Azizi Evreyam isimli görkemli ve çok büyük bir kilise vardır. Bu kilisenin önü, Kudüs'te İsa'nın Yahudilere bir toplantıda (şu sözleri) söyleyerek kendini yükselttiği (yerdirdir): “*Bu kiliseyi (=Solomon'un tapınağını) yok edin ve üçüncü gün (yenisini) kurun*”; fakat Yahudiler kurtarıcının sözünü anlamadılar, üç günde 46 yılda ancak tamamlanmış (Solomon tapınağı gibi) bir kilisenin inşa edilebileceğine inanmadılar. Aynı tapınakta Adil Sumeon, Efendiyi kendi kollarına kabul etti (ve şöyle) dedi: *Senin kölen başka (bir kiliseyi) yok etsin, efendi.*”

Bu kiliseden yukarda, Eleon dağına doğru Doğu tarafında eski Kudüs'ün kilitli olup demirden girişi vardır ve şimdiye kadar ne kimse ne de birisi için açılmamıştır. Bu aynı kapıda Efendi İsa, Vifani'den Yahudi çocuklarının buluştukları ve onun adımlarını Azizlerin Azizi kilisesine kadar izlemek için gizlice gönderildikleri Jrebts'e vardı. İsa tapınağa varınca tüccarları kapı dışarı etti ve Yahudilere malların ve diğer zenginliklerin satılmasının yanlışlığını gösterdi: “*Baba'nın evini pazarlamayın. Benim evimi satın.*” Solomon Kilisesinde Tanrının Annesi (=Meryem Ana) üç yaşından oniki (yaşına) kadar Melek tarafından korundu ve beslendi. Bugün Türklerin kendi camilerini yaptıkları yerdeki bu Kilise kalıntıları büyük değerlidir; kalıntıları adaleli bir şekilde korunan kilisenin karşısına inşa edilmiş ilerdeki kilisede, Çar Solomon tarafından yapılmış demir zincire asılı büyük bir taş vardır. Solomon tapınağını yok eden Roma Sezarı Titus olmuştur³⁶, Hıristiyanlar-

³⁶ Titus'un Kudüs'ü yakıp yıkması ile ilgili pek çok kaydın çevirisini de içeren şu çalışmaya bk. W. Oliphant, *Jerusalem Destroyed or History of the Siege of the Holy City by Titus*, Edinburg 1830. Daha çok

dan görmek isteyen kimselerin yakıldığı kalıntılar, Türkler tarafından biraz altınla gösterilene kadar daha önce görünmüyordu³⁷. Bu kiliseden sol tarafta, dağın yakınında onların adına inşa edilmiş kilisede Aziz ve Adaletli Tanrı Babası Yakim ve Anna evi (Домъ Святыхъ и Праведныхъ Богоотецъ Иоакима и Анны) vardır. Bu evin içinde bir kilise bulunur ki içinde Tanrının Annesi (=Meryem Ana) doğmuştur. Bu mağaraların üstünde iki pencere vardır ki anlattıklarına göre bunların birinden Melek Efendi girmiş ve Anna'ya gebe kaldığını ve Tanrı'nın Annesini (=Meryem Ana'yı) doğuracağını müjdelemiştir. Diğerinden (=pencere) de çıkmıştır. Şimdi bu evde Türkler yaşarlar ve bu aziz mekânı selamlamayı arzu eden Hıristiyanlardan poşlin alırlar. Bu evin yakınlarında Fizevda olarak anılan ve beş kez pazarlanan ve satılan bir yer vardır ki burada melek bazen suyu harekete geçirir; aynı şekilde yiyecek de satılır ve su pek görülmez. Fizevd'in uzak olmayan, şehir surunun yakınında (bir yerde) Peygamber İeremi, günah işlemeye karşı³⁸ güven beslemiştir. Bu yerde birkaç adım geçti, kanunsuz Yahudiler tarafından dünya mahkemesinin yargılandığı Pilatov evini inşa etti; fakat şimdi Türk Sancak Beyi Kudüs sakinlerini (burada) yargılamaktadır. Bu evin karşısında, sokağın diğer tarafında (şimdi) toprak dolmuş Anna ve Kaiaf evi bulunur, iki hırsız Yahudilerin onu çarınha gerdiklerinde (kullandıkları) haçı bu dağdaki insanlardan çalmak istediler, ancak bu öğrenilince yapılamadı. Çariçe Elena (bu haçı) İstanbul'dan Kudüs'e gönderdi ve (buradakiler bunun) Efendinin haçı olduğunu öğrendiler, dağa götürülmesini emrettiler, toprağın yığılmış olduğu Anna ve Kaiaf evine. Efendinin haçı böylelikle (İstanbul'dan) getirilmiştir.

Josephus'un verdiği bilgilere sadık kalınarak hazırlanan şu çalışmaya da bk. *The History of the Siege and Destruction of Jerusalem*, Dublin 1825.

³⁷ Bu yapı Kubbetü's Sahra olsa gerektir. Bu yapının Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1552 senesinde tamir gördüğü bilinmektedir. Ancak C.N. Krinsky'in bildirdiğine göre yapılan tamir esnasında daha çok çini kullanılmıştır. Burada Karabeynikov'un ifade ettiği yapının altınla gösterilmesi hususu muhtemelen bir kısım çininin, renginden ötürü altın zannedilmesiyle ilgilidir. Yapı ile ilgili bk. C.H. Krinsky, "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 33, 1970, s.3, 4.

³⁸ Kal kelimesi Kilise Slavcasında pislik veya çamur manasına gelmekle birlikte buradaki kelimenin eski Rusça olarak din ile ilgili tabirlerde kullanıldığı şeklini kabul ettik. Kelime için bk. Mikloşiç, *a.g.e.*, s. 310; İ.İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennim Pamyatnikam*, Tom Perviy, *Izdaniye Otdel'niya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk*, Sanktpeterburg 1893, s.1183. Sreznevskiy kelimeyi birkaç Latince kelimeyle karşılamıştır ki biz bunlar arasından Volutabrum'u kabul ettik. Kelime için bk. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968, s. 2068, 2069.

KISIM V

Davut'un Evi

Çar David ve Peygamber'in evi, Hevron kentine uzanan yola çıkan ilk kapının yakınında bulunmaktadır. Bu kapı şimdilerde yakınında bulunan evden dolayı Davidov (kapısı), diğeri ise Hevron (kapısı) olarak anılmaktadır. Bu yapılar kent surunun civarında bulunur ve büyük taştan yapılmış, kalın ve büyüleyici bir şekilde yüksek ve çevresinde iki ateş yakılmış bir tambur üzerine inşa edilmiştir. Bu yapının çevresinde derin bir çukur kazılmıştır, bunun vasıtasıyla taştan bir köprüyle yapıya girilir; fakat şimdi Türkler kenti korumak için (bu) köprü yerine (içi) askeri aletlerle doldurulmuş bir istihkâm inşa etmişlerdir³⁹. Bu yapının çevresi iki yüz adımdan büyük değildir. Bu yapının ve kent surunun yakınında Kederli Yudol (Плачевная Юдоль) isimli kurumuş bir pınar vardır. (Kent) Surundan Kudüs'ün şimdiki kentinin güney kısmına kadar (uzanan yerde) bulunan ve Aziz Sion olarak anılan Sion dağına, Tanrı Annesi (=Meryem Ana) Kilisesi yapısına doğru ileriye geçtik. Bu dağda pek çok kalıntı ve şimdi Türklerin yaşadığı Venedik manastırı, İsa'nın Aziz havarilerle gece eğlencesini (=İsa'nın son akşam yemeği) düzenlediği ve ayağını yıkadığı Zaveodov evi kalıntıları vardır. Aynı Aziz Ruh evinde Tanrı tarafından seçilmiş bir havari rüyasında ateşli bir yazı görmüştür; burada Davut ve Solomon'un mezarları bulunur ki Türkler burada kendi camilerinin olması nedeniyle Hıristiyanlara (bunları) görmelerine izin vermezler⁴⁰. Çar Davut ve Solomon'un mezarından uzak olmayan bir yerde İsa'nın dirileceğini açıkladığı ve kaburgasını (ребра) gösterdiği yer vardır, bu dağda Çar Davut'un Tanrıya övücü şiirlerini (Псалтирь) yazdığı bir mağara vardır. Bu mağaradan iki yüz adım (ile-ride) Meleğin, Tanrının Annesinin (=Meryem Ana) mezarına dokunmaya cüret eden Afonî'nin kolunu kestiği bir yer vardır. Bu yerden görüş uzaklığında küçük Galiley⁴¹ bulunur. Böylece Sion dağındaki bu kutsal yerlerin tamamını araştırdık ve Kudüs'ün içinde bulunan manastırlara baktık.

³⁹ Osmanlılar zamanında kentin surları ve tahkimatlarının yenilenmesi ile buna gösterilen önem için bk. D. Ze'evi, *a.g.e.*, s.24, 25.

⁴⁰ Bu mekânda cami inşa edilmesi için bk. O. Peri, "Islamic Law and Christian Holy Cities: Jerusalem and Its Vicinity in Early Ottoman Times", *Islamic Law Society*, Vol.6, No1, 1999, s.100.

⁴¹ Bu kelimenin ne manaya geldiğini tespit edemedik.

KISIM VI

Kudüs'ün İçinde Bulunan Manastırlara Dair

Kudüs'ün içinde bulunan manastırların sayısı onikidir, bunların isimleri: Aziz Meryem Ana (Пресвятая Богородицы) (Kilisesi), Vaftizci John (Kilisesi), Büyük İnsan Dmitri (Kilisesi), Büyük İnsan Georgi (Kilisesi), Büyük Din Adamı Mihail (Архистратига Михаила) (Kilisesi), Azize Anna (Kilisesi), Aziz Şehit Ekaterinalar (Kilisesi), Aziz Evfimi (Преподобного Евфимия) (Kilisesi), Aziz Şehitler Feklalar (Св. Мученицы Феклы) (Kilisesi), Sevasti gölünde⁴² acı çeken Aziz Kırk Şehit (Kilisesi) (Св. Сорока Муженикь Севастийском озере мучивтихся), Efendinin (= İsa) kardeşi Aziz Yakova (Kilisesi). Bu kiliselerin hepsi Türklerin hâkimiyetindedir, kapanmış olan üçü Tanrıya hizmet etme kurallarını bırakmışlardır ki bunlar Büyük İnsan Dimitri, Büyük İnsan Georgi ve Büyük Din Adamı Mihail (Kiliselere)dir. Bu son kilisede Kudüs'ün dışındaki inşa edilmiş inziva yeri olan Takdis Edici Savva Manastırı (монастыря Саввы Освященного) din adamları yaşıyorlar, bizim uğraştığımız kutsal yerleri selamlama maksadıyla (gelen) yabancılar için Takdis Edici Savva Manastırını üzüm bağı yapmak ve insanın ihtiyacı olan daha başka içecek ihtiyacı(nı karşılamak) gibi işlerle destekliyorlar. Aynı şekilde Aziz Büyük Din Adamı Mihail manastırında bir zamanlar çok geniş, yüksek ve görkemli taştan yapılmış, üstünün Türklerce yok edilmiş olduğu uzun süredir de onarımına izin verilmeyen sütunun inşa edildiğini söylüyorlar. Fakat İsa'nın doğumunun 1552. senesinde (Kudüslü Hıristiyanlar) iki din adamını Tüm Rusya'nın Knezi İvan Vasileviç ve Metropolit Makari'ye Rusya'nın tümünün Efendisinden sütunların onarılması için sadaka göndermesini talep etmek için Moskova'ya gönderdiler. Hükümdar, memnuniyetle Metropolit Makari'nin de eklemeler yaptığı pek çok altını, bu iki din adamına verdi. Onlar altını memnuniyetle aldılar ve Moskova'dan ayrıldılar ve Türk Sultanına (=Kanuni Sultan Süleyman) yukarda bahsettiğimiz sütunların üstünün tamirini emretmesi için iznini rica ettiler. Sultan bu din adamlarından altını aldı, onlara fermanı Sancak Beyi'ne vermelerini emretti, onlar manastura vardılar. İfade edilen fermanı Sancak Beyi'ne göstermeleri üzerine (Sancak Beyi) onların isteğini kabul etti, sütunun üstünü yapmaya başladılar ve büyük bir çalışmayla kendi elleriyle bunu tamamladılar⁴³. San-

⁴² Buranın nerede olduğunu tespit edemedik.

⁴³ Kudüs'te Osmanlı döneminde ilki 1537 ile 1541, ikincisi de 1545 ile 1566 seneleri arasında geniş kapsamlı imar faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Bu çalışmalar için bk. B. Laurent, A. Riedlmayer, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar, 1993, s.77; Krinsky, a.g.m., s.4.

cak Beyi(nin) ise belki canı sıkındı, çünkü Çar'ın hediyelerinden bir parça altın elde edememişti, fakat Sultanın fermanını küçümsüyordu. Kendi görevlilerine din adamlarının (bitmesini) bekledikleri sütunun tepesini ikinci kez parçalamalarını emretti, (din adamları) buna karşı çıkamadılar, kendi üzüntülü durumlarına ağladılar ve bu gözyaşlarıyla Büyük Din Adamı Mihail'in şekli ortaya çıktı. Ondan Sancak Beyi'nin kötülüklerine ara vermesi için komutanın (=Mihail'in) gücünden (yardım) istediler. Bu ilahi ordu, onların yüreklerinden gelen duayı işitti, çok güzel bir şekilde Sancak Beyi'nin kötülüğünü yok etti; aynı gece bu komutana (=Mihail'e) geldi, (onu) insanlardan gizli bir biçimde karısıyla birlikte selamladı ve onlarla saraya gitti, sadece selamlamak için hazır duran insanlar değil, aynı zamanda kapıda duran korumalar da (Sancak Beyi'nin buraya gelip dönmesini) göremediler veya daha başka bir kimse (de göremedi). Fakat günün doğduğundan hemen sonra onların komutanı gece boyunca orada kimin saklandığını bilmiyordu; aynı saatlerde farklı bir yerde de Sancak Beyi'ni aramaya başladılar ve arayan kimseler sonunda (onun) Büyük Din Adamı Mihail Manastırı girişinde uzanan ve kılışla bölünmüş cesedine ulaştılar. (Onu) buldular ve birleştirdiler. Onun evine korumalardan saklanarak nasıl girilebilir diye şaşırdılar. Sonunda din adamları onun sütunun tepesinden düşmek suretiyle öldüğüne kanaat getirdiler. Bu düşüncüyü doğrulayan, Sancak Beyi'nin kanını yıkayan din adamlarının kararıydı. Onlar manastıra geldiler ve burada din adamlarının dualarını fark ettiler (=hatırladılar) ve hiçbir silah bulamadılar ve büyük bir dehşetin olduğunu (anladılar), bu esnada manastırda kaldılar ve sütunun tepesinin yapılmasında din adamlarına engel olmadılar, ardından tam olarak duran Aziz Büyük Din Adamı Mihail'e dua ettiler. Biz bu manastırı gördüğümüzden sonra kentin içinde bir başkasını gördük ki burası gece ortası tarafında yer alan Onurlu Haç Manastırıydı. Bu gece ortası tarafındaki manastırdan beş verst uzakta (içinde) mağara bulunan bir dağ vardır ki burası Zaharin'in karısı Elisavet ile Müjdeci İvan'ın (Иоанном Предтечею) Çar İrod'tan (=Herod) saklandıkları yerdi. Ve ayrıca burada önceleri Tanrı'nın (=İsa'nın) emri üzerine yapılmış susayışı keserek tatmin eden taştan bir pınar vardı.

BİBLİYOGRAFYA

- Belobrova, O.A.; "Skazanie "O Kipr'skom Ostrove" Neizvestnyy Literaturnyy Pamyatnik XVII v", *Trudy Otdel Drevnerusskoy Literatury*, red. Ya. S. Lur'e, Tom. XVIII, Moskva-Leningrad 1962, ss.311-326.
- Ben-Arieh, Y.; "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.65, No.2, Jun. 1975, ss.252-269.

- Hattox, R.S.; "Mehmet the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Mamluk Authority", *Studia Islamica*, No.90, 2000, ss.105-123.
- Kagan, M.D.; "Legendarniy Tsikl Gramot Turetskogo Sultana k Evropeyskim Gosudaryam Publitsistiçeskoye Proizvedeniye Vtoroy Poloviny XVII v.", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, red. D.S. Lihaçev, Tom. XV, Moskva-Leningrad 1958, ss.225-250.
- Krinsky, C.H.; "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol.33, 1970, ss.1-19.
- Laparev, H.M.; "Hojdeniye Trifona Karabeynikova", *Provoslany Palestinskiy Sbornik*, Tom IX, Vip Tretiy, Sanktpeterburg 1889.
- Laurent, B.-Riedlmayer, A.; "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar, 1993, ss.76-84.
- Micheau, F.; "Eastern Christianity (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *Cambridge History of Christianity*, Vol.5, ed. Michael Angold, Cambridge University Press 2007, ss.373-404.
- Oliphant, W.; *Jerusalem Destroyed or History of the Siege of the Holy City by Titus*, Edinburg 1830.
- Ousterhout, R.; "Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Scripture", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol.48, No.1, Mar. 1989, ss.66-78.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968.
- Özcan, A.T.; "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S.46/2009, ss.265-274
- Peri, O.; "Islamic Law and Christian Holy Cities: Jerusalem and Its Vicinity in Early Ottoman Times", *Islamic Law Society*, Vol.6, No1, 1999, ss.87-111.
- Peri, O.; *Christianity Under Islam in Jerusalem*, Brill Publ., Leiden-Boston-Köln 2001
- Puteřestviye Moskovskogo Kuptsa Trifona Karabeykova vo Yarusalim, Egipet i k Simyanskiy Gore*, sostavlenniy Ivan Mihailov, V Tipografi P. Kuznetsova, Moskva 1826.
- Raymond, A.; *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Richard, J.; "The Eastern Churches", *The New Cambridge Medieval History*, Vol.IV, Part I, ed. D. Luscombe, J. Riley-Smith, Cambridge University Press, 2006, ss.564-599.
- Schurmann, H.F.; "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.3/4, Dec. 1956, ss.304-399.
- Slovar Drevnyago Slavyanskago Yazıka*, sostavlennoy F.Miklošić, A.H. Vostokov, Ya.İ. Berednikov, I.S. Koçetov, Izdaniye A.S. Suvorin, Sanktpeterburg, 1899.

- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennim Pamyatnikam*, Tom Vtoroy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1902.
- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennim Pamyatnikam*, Tom Tretiy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1912.
- Sreznevskiy, İ.İ.; *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennim Pamyatnikam*, Tom Perviy, Izdaniye Otdelniya Russkago Yazıka i Slovesnosti Imperatorskoy Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1893
- T. Karabeynikov mad., *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom IX, İzd. Pod. İmperatorskogo İstoriçeskogo Obşçestva, A.A. Polovtseva, Sanktpeterburg 1903.
- The History of the Siege and Destruction of Jerusalem, Dublin 1825.
- Ze'evi, D.; *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.